

Talen naar hertalen

Nelleke Noordervliet

I

In de film *Arrival* uit 2016 zien we hoe grote schijven op verschillende plaatsen boven de aarde zijn komen hangen. Militairen zijn doorgedrongen in het binnenste van zo'n ruimteschip en hebben achter een muur van glas vage grote vormen gezien, wezens uit een ander sterrenstelsel. Een klassiek sci-fi gegeven.

Een taalkundige wordt samen met een theoretisch fysicus afgevaardigd om contact te leggen. Welke taal spreken de aliens, welk communicatiesysteem hanteren ze? Ze legt de simpele militairen, die snel resultaat willen, uit hoeveel tijd en denkkracht het kost een systeem van uitwisseling op te zetten. Hoe kom je achter de bedoelingen van een wezen dat je taal niet spreekt, je vorm niet heeft, maar kennelijk wel hoogbegaafd is? Iedere vraag die in onze mensentaal wordt gesteld, gaat uit van een enorme hoeveelheid aannames. Zullen ze ons geluid als 'taal' herkennen, zullen ze schrift begrijpen als visuele vorm van taal, kunnen ze het karakter van een vraag herkennen? Ze begint met identiteit, maakt een bord waarop ze haar naam schrijft, wijst naar zichzelf en spreekt de naam uit. Ik vond dat raar, want hoe kunnen ze een naam als naam herkennen? Maar enfin...Ze gaat ervanuit dat de wezens kunnen zien en horen, of neutraler gezegd: kunnen waarnemen. Op een gegeven moment laten de twee gestalten, die in de verte lijken op gigantische inktvissen, uit een tentakel een wolk los, als verf of als rook, die zich vormt tot een cirkel met verdikkingen en veerachtige veegjes. Het begin is er. De linguïste en de theoreticus bestuderen de cirkels, meten de haakjes en veertjes en verdikkingen, de openingen enzovoort en komen tot een soort alfabet van begrippen. De communicatie komt op gang. Ze hebben het systeem vertaald. Omgekeerd hebben de aliens kennelijk hetzelfde gedaan. Hoe blijft geheel duister.

Een van de ontdekkingen die ze doen is dat de aliens een heel ander idee van tijd hebben. Alles is zo'n beetje tegelijk aanwezig, heden, verleden en toekomst. Waarom communicatie dan nodig was, maakt de film niet duidelijk. Zodra tijd een factor is komen scenaristen sowieso hopeloos in de knoop. Maar goed, het punt is gemaakt: alles is afspraak. Kom je achter de regels van het spel dan kun je meedoen. Vertalen is verdomd goed de regels beheersen van twee verschillende systemen die een aantal principes met elkaar gemeen hebben.

Dat spel spelen we synchroon in het heden, en diachroon met het verleden of de toekomst zoals in *Arrival*. Het gegeven dat taal verandert in de tijd compliceert het diachroon vertalen. De eigen, oude taal vertalen naar het heden is net zo'n complexe actie als een vreemde taal in het heden vertalen. Nog moeilijker is het dus een vreemde taal uit het verleden naar nu te halen. Lukt het alle nuances mee te nemen? Nee, nooit. Niet alleen omdat we dat nooit helemaal zullen kunnen maar ook omdat we niet weten wat we onderweg verliezen. Een vertaling van bijvoorbeeld werk van Albert Camus uit de jaren veertig voldoet in deze tijd niet meer. Er moet een een nieuwe vertaling komen om de essentie van het werk tot ons te laten spreken.

Ik denk dat een vertaling sneller veroudert dan een origineel. Mijn intuïtie zegt dat *L'Etranger* van Camus probleemloos gelezen kan worden door iedere Franse leerling, maar dat de vertaling telkens moet worden aangescherpt en aangepast. Van de vertaling van Peter Verstegen uit 2013 zegt men dat deze dichtster bij het origineel staat dan de vertaling van Adriaan Morrien uit 1949. Terwijl Morrien toch letterlijk dichtster bij het origineel stond. De essentie van het origineel wordt in verschillende tijden anders verstaan. Er is zeker ook een kloof tussen de Franse leerling van nu en die van pakweg 1945. Ze leven in een andere context. Verstaan een literair werk anders. Maar de brug tussen de Franse leerling en de oudere tekst is makkelijker te slaan dan die tussen de Nederlandse leerling en de oudere tekst. Verandert het Nederlands sneller dan het Frans? Misschien. Maar misschien moet ik stellen dat iedere doeltaal sneller verandert dan de brontaal. Dat dus ook een Franse vertaling van *Het land van herkomst* van Du Perron sneller veroudert dan het Nederlands origineel.

Martin de Haan heeft een gedurfde nieuwe vertaling van *Les liaisons dangereuses* gemaakt, waarin hij - zich bewust van de voorlopigheid van vertalingen - hier en daar zeer eigentijds taalgebruik hanteert, om de brille van het origineel, de schittering die het in de toenmalige tijd had, opnieuw tot zijn recht te laten komen. Het is koorddansen. Binnen de vertaalwetenschap is een dergelijke durf waarschijnlijk niet zonder wenkbrauwfronsen ontvangen.

II

De dichtster, vertaalster en classica Anne Carson wijst erop dat stilte net zo belangrijk is bij het vertalen als klinkende, begrijpelijke woorden. Elke vertaler kent het fenomeen dat een woord niet goed te vertalen is. Het woord blijft stom in de andere taal. En zelfs,

zegt ze, is het mogelijk dat in die stilte een nog diepere stilte wordt verborgen, dat het een woord is dat niet vertaald *wil* worden. Het woord stopt zichzelf. Carson wijst op het woord 'moly' bij Homerus, een woord uit een taal, die hij de taal van goden noemt. En daar kunnen mensen nu eenmaal niet bij. Hij weet zelf niet wat het is, weet niet waar 'moly' naar verwijst. Het is een restant, denken de geleerden, van een diepe oude laag van de indo-europese oertaal.

We weten het, we voelen het, wanneer we zelf tastend zoeken naar een equivalent in een vreemde taal van een begrip dat ons intens vertrouwd is, maar waarvan we zelf ook de herkomst niet kennen. Opeens wordt een zoeklicht gezet op de betekenisstilte in een klank. Carson geeft in haar essay *Variations on the right to remain silent* een paar mooie voorbeelden van de botsing tussen twee talen, liever gezegd twee betekenisystemen, want ook in dezelfde taal kunnen twee systemen botsen en vertaling behoeven. Zo botst het systeem van de bureaucratische, juridische taal met de straattaal, en het systeem van de taal van laaggeletterden met die van experimentele poezie. Zo ook zit er een risico op stilte in de eigen taal veranderend in de tijd.

Wat in ieder geval voorgoed verloren raakt, is klank. We weten niet hoe het middelnederlands klonk. We hebben geen idee van de manier waarop zeventiende-eeuwers met elkaar spraken. We nemen aan dat de klank van de taal voor de gebruiker in die tijd net zo gewoon was als het Nederlands van nu voor ons. Open deur van jewelste, maar toch een om rekening mee te houden, als we bijvoorbeeld een zeventiende eeuwse of middelnederlandse tekst voorlezen. Vermijd het gevoel van exotische boertigheid of sprookjesachtige kinderlijkheid. 'Mi lanct na di, gheselle mijn.' Dat schept oubollige afstand. Is wel schattig, maar klonk toen precies als 'Ik verlang naar je, mijn vriend.' Willen we per se de romantische afstand behouden, dan laten we het staan. Willen we het verleden nabij brengen, dan hertalen we.

III

Schrijftaal staat altijd op enige afstand van het gesproken woord, zeker in een tijd waarin het schrift het voorrecht was van geleerde heren en enkele dames, en de schrijftaal voldeed aan regels van retoriek. Een kroeggesprek leek in niets op een rederijkersdialoog. Anderzijds kunnen we er wel een beetje van op aan dat Bredero in zijn kluchten en blijspelen de taal van de gewone Amsterdammer benaderde. Al weten

we nog altijd niet hoe het klonk. Klonk Robbeknol, die van Emden kwam naar eigen zeggen, als een opgeschoten jongen uit de Jordaan of als een equivalent van een Marokkaans straatschoffie uit Slotervaart? Was het plattdeutsch dat hij sprak net zo afwijkend van de norm als het slissende hiphoptaaltje van Mo van het Allebeplein? En als we De Spaanse Brabander naar het heden zouden vertalen, hertalen en bewerken, hoe zou de kale jonker Jerolimo dan klinken? Het vette Vlaams waarmee Tom Lanoye zo heerlijk zijn Shakespeare-bewerkingen kruidt? En hoe authentiek is dan onze talige ervaring van die zeventiende eeuwse werkelijkheid? Er is toch altijd die zweem van het exotische bij, het andere, het vreemde. De zeventiende eeuw was thuis in zijn taal en zijn wereld. Wij niet in de zijne, hoe leuk we hem ook bewerken. Bredero blijft Bredero, zowel vertrouwd als vreemd.

Zo staat het er in het origineel, de eerste opkomst van Robbeknol:

ROBBEKNOL *de knecht*

So lang als ick ghewondt was, en om 'thóóft de doeck hadt,⁴⁷

So kreeg ick altijs wat om Gods-wil vande goe-luy, as ick badt:⁴⁸

Maar nou sy mijn ghesont sien, en mijn ghenesing vermercken,⁴⁹
50

Nou ist; God helpje jy luye bedelaar, gaat wercken,⁵⁰

Jy bint jong en wel te pas; hy doet sondt die jou wat deelt,⁵¹

Vermits zijn malle barmherticheyt de rechte armen ontsteelt.⁵²

Wat raat dan? steelen en wil ick niet, daar steectme of de wallich,⁵³

Al ist een aardighe kunst, sy helpt miester ande gallich.⁵⁴

Brabander uyt.

55

Dienen dat waar een ding, so had ick de besorghde kost,⁵⁵

So waar ick vande straat, en van't leegh-gaan verlost.⁵⁶

Was'er maar een rijck heerschap ick woud' hem garen dienen.⁵⁷

Gants lyden watte quasten heeft die joncker ansen bienen,⁵⁸

Hoe is hy uyte streken, hy is wel verguldt met dat gheweer.⁵⁹

Jeroen Jansen heeft de Spaanse Brabander bewerkt, vertaald en toegelicht voor middelbare schoolleerlingen.

Robbeknol:

Zo lang as 'k d'r gewond uitzag met een doek om m'n kop,
kreeg 'k, as ik bedelde, altijd wel iets van de mensen.

Maar nou ze zien dat 'k gezond en kiplekker ben,
gaat 't van: 'donder op, luie bedelaar, ga toch werken!

Je bent jong en gezond, wie jou wat geeft is nie wijs.

We kennen beter medelijden tonen an de echte armen.'

Wat mot 'k nou doen? iets pikken wil 'k niet, daar walg 'k van,
want al is 't een mooi kunstje, 't ken je je kop kosten.

Knecht van iemand zijn, ja dat zou kennen. Dan had 'k zeker te eten

En was 'k van de straat. Dan had 'k tenminste wat te doen.

Kende 'k maar een rijke heer, dan zou 'k 'm graag dienen.

(Jerolimo op)

Allemachtig, wat 'n kwasten heb die jonker an z'n benen

Wat is-ie opgedoft, wat mooi uitgedost met dat wapen.

Toneel is bedoeld voor publiek. Hertaling is onvermijdelijk.

Maar is dat ook noodzakelijk voor andere teksten? En wat doen we met begrippen en woorden die opeens problematischer blijken te zijn dan ze toen waren. Hoe leggen we contact met het verleden, waarin onze eigen taal als het ware een vreemde taal is. Hoe leggen we contact met het verleden van andere talen? Hoe verdisconteren we onze morele opvattingen? Maken we een tekst kuiser als we toevallig in een preutse periode leven? Veranderen we woorden omdat we opeens gevoelig zijn geworden voor de Umwelt van zo'n woord? (Neger/zwarte, idioot/verstandelijke beperking). Ja, dat doen we kennelijk en dat zegt meer over de tijd waarin de vertaling functioneert, dan de tijd waarin het origineel ontstond. Je belandt nu onmiddellijk in een ongemakkelijke discussie als je in een hertaling van een oude tekst een nu kwetsende benaming handhaaft, vooral ook omdat het tempo waarin woorden als onaangenaam worden

ervaren enorm versnelt. Niet bij te houden soms. Van gastarbeider tot medelander hebben we tal van benamingen voor ... vreemdelingen de revue zien passeren.

Ik ben tegen politiek correcte vertalingen en voor het gesprek over de historische context. Vertalen is voor een groot deel ontvoeren naar eigen gebied, eigen cultuur, eigen ideeën, eigen tijd. Dat is te zien als een misdrijf. Maar je kunt het ook anders zien: de boodschap is de kern. De taal is de verpakking. De jurk van de taal moet gewassen en gestreken worden om de boodschap goed te presenteren.

IV

Als een stuk van Shakespeare in Engeland wordt opgevoerd, herkent en kent het publiek zijn taal. Het Engels van vandaag is in hoge mate mede gevormd door Shakespeare. Zijn stukken zitten zo diep in het dna van de Engelsen dat iedere behoorlijk opgeleide Engelsman hele delen kan citeren. Zelfs in het buitenland - zoals bij ons - leven de quotes van de grote bard. Vaak verhaspeld en slecht begrepen, maar toch...

Natuurlijk klinken de dialogen en monologen soms gedateerd, gewrongen, nodeloos omslachtig, maar de sprankeling en de zeggingskracht zijn gebleven evenals de verwondering om de immense rijkdom ervan. Het is wel eens moeilijk maar niet raar. Zelfs wij - als we redelijk engels spreken - waarderen de shakespeareiaanse taal zonder opgetrokken wenkbrauwen als een monument van creativiteit. Ook de vertalingen ervan, waarin we de vindingrijkheid van Shakespeare proberen te matchen met ons Nederlands.

Wat Shakespeare was voor het Engels was de Statenbijbel voor het Nederlands. Een unificerende taal. De Republiek der Zeven Verenigde Provinciën was onafhankelijk en daar hoorde een gezamenlijke taal bij. Het is de vraag of de Nederlanders van die tijd de bijbelvertaling van a tot z en tot in de details begrepen en verstonden. Maar hij klonk plechtig genoeg om het belang van het boek te onderstrepen. De latere vertalingen hebben telkens de woorden van de bijbel dichterbij huis gebracht en ontdaan van het al te plechtstatige. Toch is de Statenbijbel een monument voor het Nederlands vanwege de wijde verbreiding ervan. Tegelijkertijd hebben ook schrijvers en dichters als Hooft, Vondel en Cats hun bijdrage geleverd aan een bewuste, gevarieerde, gezamenlijke

koepeltaal over de vigerende dialecten. Maar ik maak me sterk dat de taal van de Statenbijbel, in dezelfde tijd ontstaan, verder af staat van ons huidige taalgevoel dan Shakespeare van het huidige Engels staat.

Hoe doen ze dat in Engeland? Hertalen ze Shakespeare? Of Chaucer? Of Milton? Lezen ze hen nog op school? Vooropgesteld: het feit dat oude teksten worden hertaald is op zichzelf een compliment voor de tekst. Kennelijk worden ze belangrijk genoeg gevonden om een groot publiek er kennis mee te laten maken. Zelfs Marita Mathijssen is om. Zo circuleerden in ons taalgebied hertalingen en adaptaties van Reintje de Vos, omdat de verhalen over de sluwe vos die de domme dieren te slim af was een fraaie tijdloosheid hadden. De verhalen van Beatrijs of Karel ende Elegast, hoewel lange tijd op het repertoire van het middelbaar onderwijs, waren toch minder tijdloos en bleven in hun op zichzelf betrekkelijk eenvoudig middelnederlands een gevoelig struikelblok voor scholieren, totdat alle oude meuk van de literatuurlijsten werd geweerd. Helaas.

In Engeland wordt Shakespeare over het algemeen, misschien met hier en daar wat hak- en breekwerk toch in zijn oorspronkelijke gedaante opgevoerd en gelezen. Leerlingen hebben daar wel enige begeleiding bij nodig. Docenten in het Verenigd Koninkrijk zien nut en noodzaak van hertalingen en aanpassingen van oude teksten, omdat ze in de eerste plaats al de noodzaak van het historisch besef en taalbesef erkennen. Leerlingen, zo zegt men, voelen zich soms dubbel ontheemd als ze canonnieke literaire teksten lezen. Ze delen het historisch moment waarin de tekst functioneerde niet, zodat de docent niet alleen de tekstbetekenis met ze moet ontrafelen maar ook de historische context moet aanbrengen. Daarbij komt dat de meeste grote auteurs geen adolescenten voor zich zagen bij het schrijven van hun teksten. De adolescenten vroeger waren bovendien tot ander taalbegrip in staat dan de adolescenten van nu. Oude teksten die nu in een geur van heiligheid staan, en dus een grote weerstand oproepen, werden in hun tijd gelezen als normale populaire literatuur. Hertaalde, aangepaste en toegelichte teksten geven de leerling van nu betere informatie en een evenwichtiger waardering van canonnieke teksten en hun belang voor vroeger en nu.

Hoewel we in Nederland een bloeiende en kwalitatief hoogstaande vertaalpraktijk hebben en we zowel contemporaine als oude teksten vertalen uit vreemde talen, doen we doen voor onze eigen taal een stuk minder ons best. In het Nederlandse

literatuuronderwijs is ervoor gekozen de oude teksten maar helemaal te schrappen. Vondel wordt niet hertaald. Zelfs Bredero wordt niet onderwezen, terwijl we toch een mooie schooluitgave hebben van de Spaansche Brabander. Multatuli is, ondanks de levendigheid van zijn proza, allang een mummie geworden. Tweedegraads docenten Nederlands hoeven geen literatuur van voor de tweede wereldoorlog te kennen. Het verleden van onze taal is dood. Morsdood. Een schande. Het fundament wordt gesloopt. De wortels worden afgekapt. Het is een verarming en een kaalslag die zijn weerga niet kent en die ook voor de praktijk van het vertalen zijn consequenties zal hebben. Het Nederlands verbleekt. Het oude Nederlands met al zijn prachtige woorden wordt stil. Zwijgt.

Is dit een pleidooi voor hertalen? Brengen we het verleden naar het heden of moeten we de leerling, cq de Nederlander naar het verleden brengen? Beide. Het is niet of/of, het is en/en. Als we dat niet doen zweeft onze cultuur, ons verleden, onze taal weg in de onmetelijke ruimte op zoek naar aliens die ons willen lezen en leren kennen.